

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه کردستان
دانشکده‌ی ادبیات و زبان‌های خارجی
گروه زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

بررسی سمبولیسم اجتماعی در شعر فارسی دهه‌ی سی

پژوهشگر:

فرشاد مرادی

استاد راهنما:

دکتر سیداحمد پارسا

استادان مشاور:

دکتر علی محمدی

دکتر پارسا یعقوبی جنبه‌سرای

رساله‌ی دکترای رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی گرایش محض

بهمن ماه ۱۳۹۲

دانشگاه کردستان
دانشکده‌ی ادبیات و زبان‌های خارجی
گروه زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

بررسی سمبولیسم اجتماعی در شعر فارسی دهه‌ی سی

پژوهشگر:

فرشاد مرادی

استاد راهنما:

دکتر سیداحمد پارسا

استادان مشاور:

دکتر علی محمدی

دکتر پارسا یعقوبی جنبه‌سرای

رساله‌ی دکترای رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی گرایش محض

بهمن ماه ۱۳۹۲

کلیه حقوق مادی و معنوی مترتب بر نتایج مطالعات،

ابتکارات و نوآوری‌های ناشی از تحقیق موضوع

این رساله متعلق به دانشگاه کردستان است.

*** تعهدنامه ***

اینجانب فرشاد مرادی دانشجوی دکترای رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی گرایش محض دانشگاه کردستان، دانشکده‌ی ادبیات و زبان‌های خارجی، گروه زبان و ادبیات فارسی، تعهد می‌نمایم که محتوای این پایان‌نامه نتیجه‌ی تلاش و تحقیقات خود بوده و از جایی کپی‌برداری نشده و به‌پایان رسانیدن آن نتیجه‌ی تلاش و مطالعات مستمر اینجانب و راهنمایی و مشاوره‌ی اساتید بوده است.

با تقدیم احترام

فرشاد مرادی

۱۳۹۲/۱۱/۳۰

دانشگاه کردستان

دانشکده‌ی ادبیات و زبان‌های خارجی

گروه زبان و ادبیات فارسی

رساله‌ی دکترای رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی گرایش محض

عنوان:

بررسی سمبولیسم اجتماعی در شعر فارسی دهه‌ی سی

پژوهشگر:

فرشاد مرادی

در تاریخ ۳۰/۱۱/۱۳۹۲ توسط کمیته‌ی تخصصی و هیأت داوران زیر مورد بررسی قرار گرفت و با نمره‌ی و درجه‌ی به تصویب رسید.

<u>امضا</u>	<u>مرتبه‌ی علمی</u>	<u>نام و نام خانوادگی</u>	<u>هیأت داوران</u>
	استاد	دکتر سیداحمد پارسا	۱- استاد راهنما
	دانشیار	دکتر علی محمدی	۲- استاد مشاور
	استادیار	دکتر پارسا یعقوبی جنبه‌سرای	۳- استاد مشاور
	دانشیار	دکتر قهرمان شیری	۴- استاد داور خارجی
	دانشیار	دکتر مهدی شریفیان	۵- استاد داور خارجی
	استادیار	دکتر سید اسعد شیخ‌احمدی	۶- استاد داور داخلی
	استادیار	دکتر نسرتین علی‌اکبری	۷- استاد داور داخلی

مهر و امضای معاون آموزشی و تحصیلات تکمیلی دانشکده

مهر و امضای گروه

پیشکش به همسر و فرزندم

سپاس‌گزاری

با سپاس از

استاد ارجمندم دکتر سیداحمد پارسا که به پاس یک دهه ایجدخوانی در پیشگاهش جاودانه بر خود می‌بالم.

دکتر علی محمدی و دکتر پارسا یعقوبی جنبه‌سرایبی که راهنمایی‌هایشان دستگیرم بود.
پدر گرامیم که سایه‌ی گوارایِ دستانِ مهربانِ خسته‌اش، تلخ‌کامی‌های روزگار را بر من شیرین می‌کند.
مادر مهربانم که نوای دلنشین و گرمش بر تارِ وجودم نغمه‌ی امید می‌سراید.
همراهِ فرهیخته‌ام که همیشه با یاریش ناگوارها بر من گوارا می‌شود.
فرزند دلبندم که ارائه‌ی این پژوهش با تلاش او به سامان آمد

و

همکاری آقایان احمدی، خزائل و گروسی

موضوع پژوهش حاضر «بررسی سمبولیسم اجتماعی در شعر فارسی دهه‌ی سی» است. آشنایی بهتر با ارتقای درک و دریافت اندیشه‌ی شاعران این دهه از طریق شناخت نمادهای شعری آنان، شناخت بهتر رویدادهای تاریخی از طریق نمادهای شعری شاعران این دوره، درک بهتر سروده‌های این دهه و تبیین بهتر روند تحولات ادبی آن از اهداف پژوهش حاضر است.

در این راستا، سروده‌های منوچهر آتشی، هوشنگ ابتهاج، مهدی اخوان ثالث، محمد زهری، احمد شاملو، اسماعیل شاهرودی، فروغ فرخزاد، سیاوش کسرایی، محمود مشرف آزاد تهرانی، یدالله مفتون امینی و نیما یوشیج بررسی شده است. دلیل گزینش این شاعران، کثرت سروده‌های سمبولیستی اجتماعی آنان است. روش پژوهش توصیفی است و داده‌ها به شیوه‌ی کتابخانه‌ای و سندکاوی بررسی شده است.

نتیجه نشان می‌دهد شاعران این دهه با بهره‌گیری از دو ویژگی بارز سمبولیسم اجتماعی یعنی نمادگرایی و جامعه‌گرایی به توصیف شرایط آن دوره پرداخته‌اند و در این راستا از همه‌ی ظرفیت‌های زبانی و بیانی در نمادسازی استفاده کرده‌اند. استفاده از پدیده‌های انسانی، اعداد، پدیده‌های طبیعی و مواردی از این دست از موارد بهره‌گیری از ظرفیت‌های زبانی و بیانی به‌وسیله‌ی این شاعران است.

کلمات کلیدی: نماد، سمبولیسم اجتماعی، شعر معاصر، دهه‌ی سی

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
فصل اوّل: کلیات.....	۱
۱-۱- مقدمه.....	۲
۲-۱- سمبولیسم.....	۳
۱-۲-۱- سمبولیسم در لغت.....	۳
۲-۲-۱- سمبول و اصطلاحات نزدیک به آن.....	۴
۱-۲-۲-۱- رمز.....	۴
۲-۲-۲-۱- نشان.....	۵
۳-۲-۲-۱- خاصه.....	۵
۴-۲-۲-۱- علامت.....	۶
۵-۲-۲-۱- استعاره.....	۶
۳-۲-۱- سمبولیسم در اصطلاح.....	۶
۳-۱- سمبولیسم اجتماعی در شعر فارسی.....	۷
۴-۱- تفاوت‌ها و شباهت‌های سمبولیسم اروپایی و سمبولیسم اجتماعی فارسی.....	۹
۵-۱- چهره‌های شاخص سمبولیسم اجتماعی فارسی.....	۱۰
۶-۱- نظری اجمالی بر رویدادهای تاریخی ایران در دهه‌ی سی.....	۱۱
۷-۱- اهداف پژوهش.....	۱۲
۸-۱- پرسش‌های پژوهش.....	۱۳
۹-۱- اهمیت پژوهش.....	۱۳
۱-۹-۱- اهمیت نظری.....	۱۳
۲-۹-۱- اهمیت کاربردی.....	۱۳
۱۰-۱- محدودیت‌های پژوهش.....	۱۴
۱۱-۱- اجزای پژوهش.....	۱۴
۱-۱۱-۱- فصل اوّل: کلیات.....	۱۴
۲-۱۱-۱- فصل دوم: پیشینه‌ی پژوهش.....	۱۴
۳-۱۱-۱- فصل سوم: روش پژوهش.....	۱۴
۴-۱۱-۱- فصل چهارم: تجزیه و تحلیل.....	۱۵
۵-۱۱-۱- فصل پنجم: نتیجه‌گیری.....	۱۵
فصل دوم: پیشینه‌ی پژوهش.....	۱۶

۱۷.....	۱-۲- پیشینه‌ی پژوهش در نمادگرایی در ادب فارسی.....
۱۸.....	۲-۲- پیشینه‌ی پژوهش در سمبولیسم اجتماعی در ادب معاصر فارسی.....
۲۱.....	۱-۲-۲- پیشینه‌ی پژوهش در سمبولیسم اجتماعی شعر نیما یوشیج.....
۲۳.....	۲-۲-۲- پیشینه‌ی پژوهش در سمبولیسم اجتماعی شعر مهدی اخوان ثالث.....
۲۶.....	فصل سوم: روش پژوهش.....
۲۷.....	۱-۳- روش پژوهش.....
۲۷.....	۲-۳- جامعه‌ی آماری و حجم نمونه‌ی پژوهش.....
۲۸.....	۳-۳- نکات ضروری درباره‌ی حجم نمونه و روش پژوهش.....
۳۰.....	۳-۳- شیوه‌ی ارائه‌ی نتایج.....
۳۱.....	فصل چهارم: تجزیه و تحلیل.....
۳۲.....	۱-۴- مقدمه.....
۳۲.....	۲-۴- اعداد.....
۳۲.....	۱-۲-۴- صفر.....
۳۲.....	۳-۴- پدیده‌های انسانی.....
۳۳.....	۱-۳-۴- باغ / باغ آهن.....
۳۵.....	۲-۳-۴- بند آب.....
۳۶.....	۳-۳-۴- پنجره.....
۳۸.....	۴-۳-۴- پُل.....
۳۸.....	۵-۳-۴- پوستین.....
۳۹.....	۶-۳-۴- چراغ.....
۳۹.....	۷-۳-۴- دیوار چین / دیوارسازان.....
۴۰.....	۸-۳-۴- فانوس.....
۴۰.....	۹-۳-۴- قایق.....
۴۱.....	۱۰-۳-۴- کتیبه.....
۴۱.....	۱۱-۳-۴- کشتگاه.....
۴۲.....	۱۲-۳-۴- مهمانخانه.....
۴۳.....	۴-۴- پدیده‌های طبیعی.....
۴۳.....	۱-۴-۴- آفتاب / خورشید.....
۴۴.....	۲-۴-۴- ابر.....
۴۵.....	۳-۴-۴- باران.....

- ۴۶.....۴-۴-۴ برف / سرما / کولاک.....
- ۴۷.....۵-۴-۴ بیابان.....
- ۴۸.....۶-۴-۴ بیشه.....
- ۴۸.....۷-۴-۴ جنگل.....
- ۵۰.....۸-۴-۴ چشمه.....
- ۵۱.....۹-۴-۴ ساحل.....
- ۵۲.....۱۰-۴-۴ ستاره.....
- ۵۲.....۱۱-۴-۴ سحر / سپیده / صبح / روشنی.....
- ۵۴.....۱۲-۴-۴ صحرا / هامون / دشت.....
- ۵۵.....۱۳-۴-۴ شاخه.....
- ۵۶.....۱۴-۴-۴ شب.....
- ۶۱.....۱۵-۴-۴ کوه.....
- ۶۱.....۱۶-۴-۴ کویر.....
- ۶۱.....۱۷-۴-۴ مرجان.....
- ۶۱.....۱۸-۴-۴ مرداب.....
- ۶۲.....۱۹-۴-۴ مه.....
- ۶۲.....۲۰-۴-۴ هوای گرم.....
- ۶۳.....۵-۴-۵ نمادهای جانوری.....
- ۶۳.....۱-۵-۴ اسب.....
- ۶۵.....۲-۵-۴ پرستو.....
- ۶۵.....۳-۵-۴ پرنده (مرغ).....
- ۶۶.....۴-۵-۴ خروس.....
- ۶۷.....۵-۵-۴ خفاش.....
- ۶۷.....۶-۵-۴ داروگ (قورباغه‌ی درختی).....
- ۶۸.....۷-۵-۴ سگ.....
- ۷۱.....۸-۵-۴ سیولیشه (سوسک).....
- ۷۲.....۹-۵-۴ شب پره.....
- ۷۲.....۱۰-۵-۴ عنکبوت.....
- ۷۳.....۱۱-۵-۴ کبوتر.....
- ۷۳.....۱۲-۵-۴ کرک (بلدرچین).....

- ۷۳.....۱۳-۵-۴ کک کی (گاوِ نر).....
- ۷۴.....۱۴-۵-۴ کلاغ (زاغ).....
- ۷۵.....۱۵-۵-۴ گرگ.....
- ۷۸.....۱۶-۵-۴ مرغ آتش.....
- ۷۹.....۱۷-۵-۴ مرغ آمین.....
- ۸۰.....۱۸-۵-۴ مرغ سقا.....
- ۸۰.....۱۹-۵-۴ مگس.....
- ۸۲.....۲۰-۵-۴ موش.....
- ۸۲.....۶-۴ نمادهای گیاهی.....
- ۸۲.....۱-۶-۴ سپیدار.....
- ۸۳.....۲-۶-۴ سرو / تاک.....
- ۸۳.....۳-۶-۴ قاصدک.....
- ۸۴.....۴-۶-۴ گل.....
- ۸۴.....۵-۶-۴ لاله.....
- ۸۴.....۶-۶-۴ ناژو (کاج همیشه سبز).....
- ۸۵.....۷-۴ رنگ‌ها.....
- ۸۵.....۱-۷-۴ زرد.....
- ۸۵.....۲-۷-۴ سبز / سرخ.....
- ۸۶.....۳-۷-۴ سفید / سیاه.....
- ۸۶.....۸-۴ شاعران.....
- ۸۶.....۱-۸-۴ ابن‌یمین.....
- ۸۶.....۲-۸-۴ حافظ.....
- ۸۷.....۳-۸-۴ سعدی.....
- ۸۷.....۴-۸-۴ مسعود سعد.....
- ۸۸.....۹-۴ شخصیت‌های اسطوره‌ای، تاریخی، داستانی، دینی، مذهبی و عرفانی.....
- ۸۸.....۱-۹-۴ آرش.....
- ۸۸.....۲-۹-۴ پیر.....
- ۸۹.....۳-۹-۴ ترسا.....
- ۸۹.....۴-۹-۴ دقیانوس.....
- ۹۰.....۵-۹-۴ رستم / بهرام / توس / گیو / گرشاسب.....

۹۱.....	۶-۹-۴ زال.....
۹۲.....	۷-۹-۴ مسیح.....
۹۲.....	۸-۹-۴ نادر (کاوِه) / اسکندر.....
۹۳.....	۱۰-۴ فصول سال.....
۹۳.....	۱-۱۰-۴ بهار.....
۹۴.....	۲-۱۰-۴ پاییز (خزان).....
۹۴.....	۳-۱۰-۴ زمستان.....
۹۵.....	۱۱-۴ مشاغل.....
۹۵.....	۱-۱۱-۴ آهنگری.....
۹۶.....	۲-۱۱-۴ بافندگی.....
۹۷.....	۱۲-۴ نمادهای متفرقه.....
۹۷.....	۱-۱۲-۴ پای آبله‌دار.....
۹۷.....	۲-۱۲-۴ چار زندان.....
۹۷.....	۳-۱۲-۴ زخم.....
۹۸.....	۴-۱۲-۴ زنِ چینی.....
۹۸.....	۵-۱۲-۴ سردارِ از پشت خنجر خورده / سوار / دریانورد / شاهزاده / ضیف.....
۱۰۰.....	فصل پنجم: نتیجه‌گیری.....
۱۰۱.....	۱-۵ مقدمه.....
۱۰۱.....	۲-۵ جنبه‌های نمود سمبولیسم اجتماعی در شعر فارسیِ دهه‌ی سی.....
۱۰۲.....	۳-۵ رویدادهای اجتماعی و تاریخی مؤثر بر بیان شاعران دهه‌ی سی.....
۱۰۲.....	۴-۵ نمادهای اجتماعی مشترک در شعر فارسیِ دهه‌ی سی.....
۱۰۳.....	۵-۵ نمادهای اختصاصی و شخصی شاعران دهه‌ی سی.....
۱۰۴.....	۱-۵-۵ نمادهای اختصاصی و شخصی مهدی اخوان‌ثالث.....
۱۰۴.....	۲-۵-۵ نمادهای اختصاصی و شخصی نیما یوشیج.....
۱۰۵.....	۳-۵-۵ نمادهای اختصاصی و شخصی احمد شاملو.....
۱۰۶.....	۴-۵-۵ نمادهای اختصاصی و شخصی منوچهر آتشی.....
۱۰۶.....	۵-۵-۵ نمادهای اختصاصی و شخصی هوشنگ ابتهاج.....
۱۰۶.....	۶-۵-۵ نمادهای اختصاصی و شخصی محمد زُهری.....
۱۰۶.....	۷-۵-۵ نمادهای اختصاصی و شخصی فروغ فرخزاد.....
۱۰۶.....	۸-۵-۵ نمادهای اختصاصی و شخصی محمود مشرف آزاد تهرانی.....

۹-۵-۵- نمادهای اختصاصی و شخصی سیاوش کسرای	۱۰۷
۶-۵- نمادهای پویا (چند معنایی)	۱۰۷
۷-۵- نمادهای ایستا (تک معنایی)	۱۰۷
مراجع و مآخذ	۱۰۸
پیوست‌ها	۱۱۴
جدول شماره‌ی (۱) حجم نمونه‌ی پژوهش	۱۱۷
نمودار شماره‌ی (۱) حجم نمونه‌ی پژوهش	۱۲۱
جدول شماره‌ی (۲) نمادهای اجتماعی به کاررفته در سروده‌های فارسی دهه‌ی سی	۱۲۲
نمودار شماره‌ی (۲) نمادهای اجتماعی به کاررفته در سروده‌های فارسی دهه‌ی سی	۱۲۳
جدول شماره‌ی (۳) نمادهای مشترک و اختصاصی شعر فارسی دهه‌ی سی	۱۲۴
نمودار شماره‌ی (۳) نمادهای مشترک و اختصاصی شعر فارسی دهه‌ی سی	۱۲۵
جدول شماره‌ی (۴) نمادهای پویا و معانی آن‌ها در سروده‌های فارسی دهه‌ی سی	۱۲۶
جدول شماره‌ی (۵) نمادهای مشترک شعر فارسی دهه‌ی سی به تفکیک شاعران	۱۲۷
جدول شماره‌ی (۶) نمادهای اختصاصی شعر فارسی دهه‌ی سی به تفکیک شاعران	۱۲۸
چکیده‌ی انگلیسی	۱۲۹

فصل اوّل

کلیات

۱-۱- مقدمه

از دیدگاه جامعه‌شناسانی که نظریه‌ی ادبی دارند، ادبیات هر جامعه‌ای آینه‌ی تجلی ارزش‌ها، هنجارها، آمال و آرزوها و در یک کلمه فرهنگ آن جامعه است. شرایط اجتماعی و رویدادهای تاریخی هر جامعه‌ای می‌تواند در این آینه خود را بنمایاند تا معاصران و آیندگان بتوانند رویدادها و پیامدهایشان را در آن ببینند و چراغی فراراه نسل‌های دیگر بیفزوزند. ادبیات و جامعه بر هم تأثیر متقابل دارند و بررسی این تأثیر و تأثرها گامی در راه شناخت جامعه و ادبیات است.

ادبیات فارسی در طول قرون و اعصار، همواره تجلی‌گاه خواست، آرمان و آرزوهای مردم ایران بوده است. از ادب حماسی و قهرمانی، ادبیات غنایی، تعلیمی و نمایشی فارسی در گذشته گرفته تا ادب معاصر که با دربرداشتن نمونه‌هایی ارزشمند از انواع مذکور با تمام فراز و فرودهای خود، بازتاب دهنده‌ی اوضاع اجتماعی حاکم بوده است.

تاریخ معاصر ایران، بستر رویدادهای تلخ و شیرینی است که بازتاب هر یک در آینه‌ی نظم و نثر برعهده‌ی شاعران و نویسندگانی بوده است که آگاهی خود و آگاهاندن دیگران را رسالت خود دانسته و برای ادای این رسالت کوشیدند. در ادب معاصر فارسی معمولاً، احساس تعهد و التزام به ادای دین نسبت به جامعه در لباس واژگان همراه با افسون وزن و کیمیای عاطفه و تخیل، اکسیر شعر را آفریده است؛ شعری که شاخه‌ای از آن در خدمت جامعه قرار گرفت. جامعه‌ی ایران در دوره‌ی مشروطه و عمدتاً از تأسیس دارالفنون به بعد بنا به عواملی که معلول شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم بود، به دگرگونی فرهنگی و اجتماعی دچار شد. این عوامل عبارتند از: آشنایی ایرانیان با تمدن مغرب زمین از طریق درس-خواندگان فرنگ‌رفته‌ی ایرانی، مراودات ایرانیان با مستشاران و هیأت‌های نظامی و فرهنگی اعزامی از اروپا، گسترش آگاهی مردم نسبت به اوضاع عمومی جهان و ایران از طریق چاپ و نشر روزنامه و بیداری منجر به قیام‌های مسلحانه با گرایش‌های چپ، ملی و دینی. خفقان و ستم حاکم بر جامعه‌ی درشرف دگرگونی تحت سیطره‌ی نظام استبدادی نیز سبب شد تا روشن‌فکران و شاعران متعهد نتوانند آشکارا به بیان دغدغه‌های خود و جامعه بپردازند.

همه‌ی عوامل مذکور، همراه با آشنایی با مکاتب ادبی رایج در اروپا و بعدها آمریکا، زمینه‌ساز ظهور جریان‌های ادبی گوناگونی در جامعه‌ی ایران شد. یکی از این جریان‌ها، جریان سمبولیسم اجتماعی است که از مکتب سمبولیسم اروپایی - که «شارل بودلر» را بانی آن لقب داده‌اند - الهام گرفته و اساس آن بر بیان غیرمستقیم و نمادین مبتنی بود.

رویکردِ شاعرانِ متعهدِ معاصر به سمبولیسم با چاشنیِ جامعه‌گرایی، سبب بروز جریان «سمبولیسم اجتماعی» در ادب فارسی شد. این جریان با داشتن ویژگی‌هایی نظیر واقع‌گرایی، تعهد‌گرایی، اهمیت به دریافت‌های فکری و فلسفی، تأثیرپذیری از میراث‌های فرهنگی و ادبی گذشته‌ی فارسی و از همه مهم‌تر بهره‌مندی از دو بالِ رمز‌گرایی و جامعه‌گرایی، از مکتب سمبولیسم اروپایی متمایز شد و همین تمایز سبب شد تا این جریان به‌خوبی جای خود را در ادب معاصر فارسی پیدا کند.

موضوع این پژوهش بررسی عمیق و دقیق این جریان در شعر فارسی دهه‌ی سی (۱۳۴۰-۱۳۳۰) است. تاکنون در این موضوع پژوهش‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌هایی نوشته شده است؛ اما پژوهش حاضر صرفاً به بررسی سروده‌های شاعران بنام این جریان که در فاصله‌ی سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۴۰ چاپ شده، پرداخته است. در این پژوهش، نمادهای به‌کاررفته در سروده‌های این دهه فهرست و نمونه‌های شعری از شاعران موضوع پژوهش، تفاوت‌ها و شباهت‌های گسترده‌ی معنایی و نوع بیان هنرمندانه‌ی آن نمادها از سوی شاعران، بررسی شده است. تأثیر رویدادهای تاریخی این دهه بر جامعه‌ی آن روز ایران و چگونگی بازتاب این رویدادها در قالب نمادهای عمومی و رایج یا اختصاصی و شخصی در آن دوره سبب شده پژوهش حاضر، منعکس‌کننده‌ی تأثیر رویدادهای تاریخی بر شاعران متعهد دهه‌ی سی باشد.

۲-۱- سمبولیسم

معانی لغوی و اصطلاحی سمبولیسم و سمبول با یکدیگر رابطه‌ی مستقیم دارند که ناشی از ریشه‌ی لغوی و گسترده‌ی معنایی آن‌هاست.

۱-۲-۱- سمبولیسم در لغت

واژه‌ی سمبول از نظر دستوری اسم معنی است. سمبول در اصل واژه‌ای فرانسوی و به معنای «شیء یا موجودی که معرف موجودی مجرد و اسم معنی است؛ نشانه، علامت، مظهر، هر نشانه‌ی قراردادی» (معین، ۱۳۷۵: ۱۹۱۸). شناخت ریشه‌ی واژه‌ی سمبول به تبیین بهتر معنی آن کمک می‌کند.

رمز با تمام وسعت مفهوم و معنی خود می‌تواند معادلی برای واژه‌ی «سمبل» در زبان‌های اروپایی باشد. این کلمه، که به انگلیسی «symbol» و به فرانسه «symbole» و به آلمانی «symbol» و به ایتالیایی «simbolo» نوشته می‌شود، در اصل یونانی از دو جزء «syn=sym» و «ballein» ساخته شده است. جزء اول این کلمه به معنی «با»، «هم»، «باهم»؛ و جزء دوم به معنی «انداختن»، «ریختن»، «گذاشتن» و «جفت کردن» است. پس کلمه‌ی «symbolallein» (syn=sym+ballein) به معنی «با هم انداختن»، «با هم

ریختن»، «با هم گذاشتن» و «با هم جفت کردن» است و نیز به معنی شرکت دادن، سهم دادن، مقایسه کردن.

(پورنامداریان، ۱۳۶۷: ۵)

نشانه بودن، قراردادی بودن و شناساندن از ویژگی‌های سمبول است که البته بارزترین ویژگی آن قراردادی بودن است. این تعریف نیز مانند بیشتر تعاریف وصفی، به مرور زمان دچار دگرگونی در برداشت و به تبع آن، دگرگونی در مصادیق شده است.

تعریف سمبول از «آندره لالاند» با تمام اختصارش، قابل توجه است «هر نشانه‌ی محسوس که (با رابطه‌های طبیعی) چیزی غایب یا غیرقابل مشاهده را متذکر شود» (سیدحسینی، ۱۳۸۱، ج ۲: ۵۳۸). تعریف آبرامز از سمبول، تعریفی توسعی و حوزه‌ی اشتمالش گسترده است «از یک منظر کلی، سمبول هر چیزی است که نشانه‌ی چیز دیگری باشد؛ از این دیدگاه، تمام واژگان، سمبول هستند» (Abrams, ۲۰۰۵: ۲۰۶). برخی نیز مرزهای این تعریف را گسترده‌تر کرده‌اند و علاوه بر واژگان، تمامی پدیده‌ها را نماد می‌دانند.

تاریخ نمادگرایی نشان می‌دهد که هر چیزی می‌تواند معنای نمادین پیدا کند؛
مانند اشیای طبیعی (سنگ‌ها، گیاهان، حیوانات، انسان‌ها، کوه‌ها، دره‌ها، خورشید،
ماه، باد، آب و آتش) یا آنچه دست‌ساز انسان است (مانند خانه، کشتی، خودرو)
و یا حتی اشکال تجریدی (مانند اعداد، سه گوشه، چهار گوشه و دایره) و در حقیقت
تمامی جهان یک نماد بالقوه است. (یونگ، ۱۳۸۹: ۳۵۲)

۱-۲-۲-۱- سمبول و اصطلاحات نزدیک به آن

در بحث از سمبول و سمبولیسم به واژگان یا اصطلاحاتی برمی‌خوریم که به سبب داشتن معنای مشابه یا بسیار نزدیک به آن، ممکن است باعث اختلال در فهم معنای دقیق این واژه یا اصطلاح شود. برای تبیین بهتر این تفاوت و شباهت‌ها، ارائه‌ی توضیحی مختصر درباره‌ی هر یک ضروری به نظر می‌رسد.

۱-۲-۲-۱-۱- رمز (symbol)

رمز یا سمبول معنای لغوی متعددی دارد که همگی در ترک تصریح در دلالت و تعدد معنایی با هم مشترک هستند. پورنامداریان ضمن بحث مفصلی درباره‌ی تعاریف لغوی و اصطلاحی رمز و انگیزه‌های رمزگرایی (ر.ک پورنامداریان، ۱۳۶۷: ۱-۴۵) تعریفی جامع اما غیرمانع از آن به دست می‌دهد. «رمز عبارت از هر علامت، اشاره، کلمه، ترکیب و عبارتی است که بر معنی و مفهومی ورای آن چه ظاهر آن می‌نماید

دلالت دارد» (پورنامداریان، ۱۳۶۷: ۴). جامع بودن این تعریف با واژه‌ی «هر» و واژگان پس از آن نشان داده شده است. با این تعریف، نشان، خاصه و علامت از شمول خارج می‌شوند؛ اما کنایه، مجاز و استعاره باقی می‌ماند که ایشان در مبحث «رمز و صور خیال رمز و صور خیال و رابطه‌ی معنی با آن‌ها» در همین کتاب درباره‌ی آن سخن گفته‌اند.

۱-۲-۲- نشان (emblem)

وجه مشترک نشان با سمبول در قراردادی بودن آن است؛ منتها، این قرارداد در نشان کلی و جهانی است و همه آن را پذیرفته‌اند؛ اما در سمبول (نماد) الزاماً این گونه نیست. مثلاً کبوتر در شعر فروغ نماد ایمان است، در صورتی که همه این را نمی‌پذیرند و ممکن است فقط برای خود فروغ پذیرفتنی باشد. ناگفته نماند برخی از نمادها ممکن است ملی و عمومی باشند و تمام شاعران یک دوره آن را در یک معنای خاص و یکسان نمادین به کار ببرند؛ اما این شمول و گستردگی در مقایسه با نشان، بسیار کم‌رنگ است. به عنوان مثال می‌توان از نماد «شب» نام برد که در شعر معاصر معنای نمادین مشترک دارد؛ اما در ادب کلاسیک فارسی یا اصلاً معنای نمادین ندارد و یا نماد آرامش و تمهید دیدار معشوق - الهی یا زمینی است. با این توصیفات می‌توان گفت نشان «تصویری ملموس و مرئی است که به طور قراردادی برای نمود یک اندیشه یا موجودیتی مادی و یا اخلاقی در نظر گرفته می‌شود. پرچم، نشان کشور است، نشان افتخار، جلال و بزرگی است» (شوالیه و گریبان، ۱۳۷۸: ۲۴).

۱-۲-۳- خاصه (attribute)

تفاوت اصلی خاصه با نماد در این است که خاصه، ویژه‌ی سازمان، اداره، ارگان یا نظامی خاص است و در بین مردم علامت شناسایی آن سازمان یا اداره است. «خاصه واقعیت یا تصویری است برای دادن علامتی مشخص از یک شخصیت، از یک کلیت یا از یک وجود ذهنی. بال خاصه‌ی نیروی هوایی است. چرخ خاصه‌ی سازمان‌های حمل و نقل است. پُتیک خاصه‌ی هراکلس است. ترازو خاصه‌ی عدالت است. بدین ترتیب وسیله‌ای خاص انتخاب می‌شود تا کاملاً نشان دهنده‌ی کاربرد آن باشد» (همان: ۲۵).